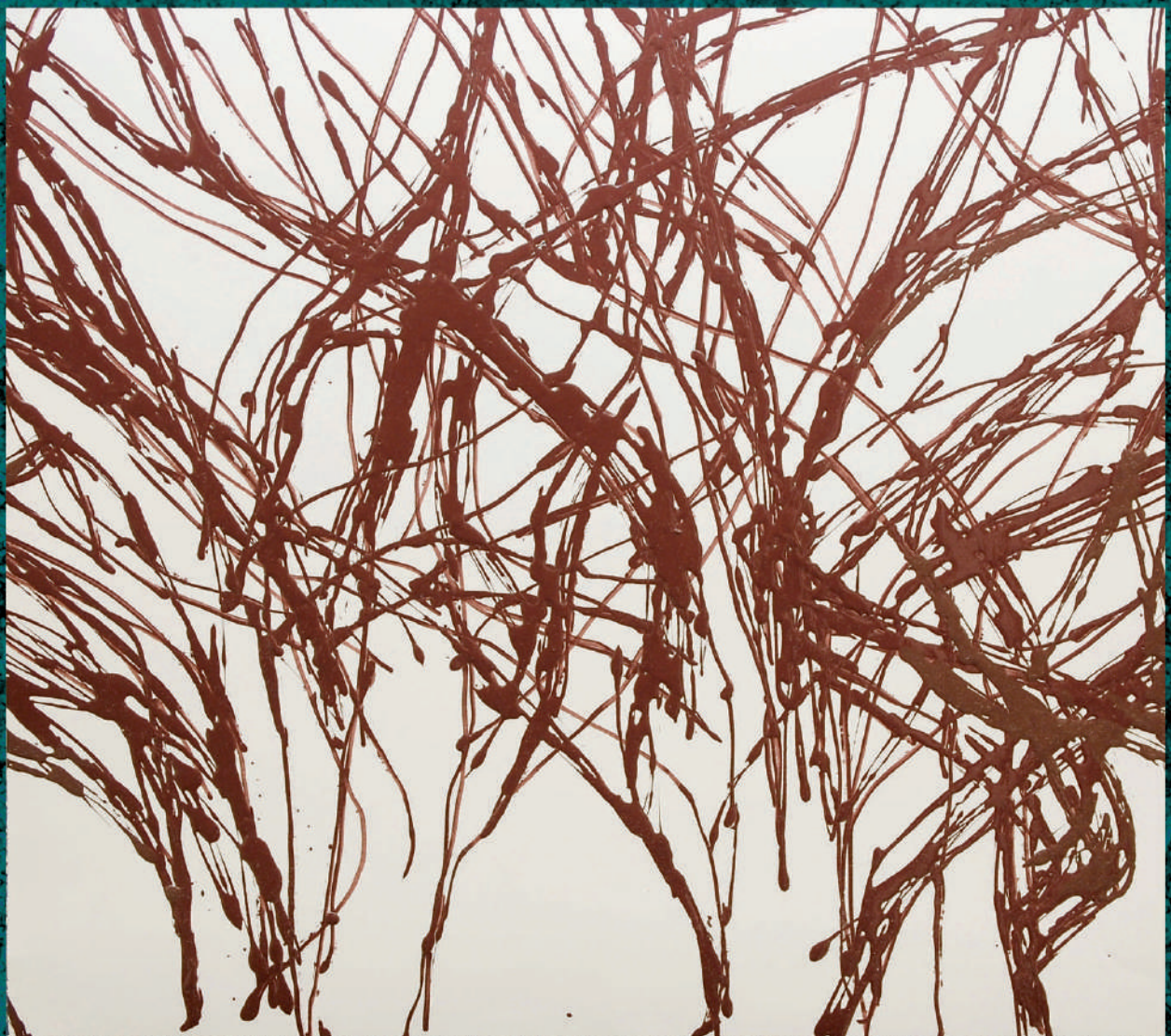

BALUARD

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

ANUARI • 2015

Guardamar del Segura

BALUARD

**Anuari de l'Institut d'Estudis
Guardamarencs**

6

País Valencià, tardor de 2016

COL·LABORADORS EN AQUEST NÚMERO

Josep Candela i Quesada. *Professor de Ciències Naturals.*
Jesús Aldeguer MarZnez. *Llicenciat en Belles Arts.*
MarYna MarZnez López. *Arxiu Històric Municipal d'Elx.*
Alejandro Cañestro Donoso. *Universitat d'Alacant.*
José Viudes Amorós. *Llicenciat en Geografia i Història.*
Ferran Gómez Albentosa. *Doctor en Història.*
Feliciana Sala Sellés. *Universitat d'Alacant.*
Esther Bertrán Galiana. *Universitat d'Alacant.*
Sergio García Doménech. *Universitat d'Alacant.*
Miguel Felipe Hurtado MarZnez. *Estudiant de Filologia catalana.*
Rafel Mompó Tormo. *Estudiant de Filologia catalana.*
Josep-Xavier Carmona Rodriguez. *Diplomat en ciències religioses i Expert en doctrina social de l'Església.*

CONSELL DE REDACCIÓ

Juan Luis Álvarez Caravera, Francesc Felip Aracil i Pérez, Josep-Xavier Carmona Rodriguez, Lola Pérez i Pérez, Miguel Serrano Cañizares.

JUNTA DIRECTIVA DE L' INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

Josep Candela i Quesada (*president*), Francesc Felip Aracil i Pérez (*vicepresident*), José García Amorós (*secretari*), Josep Xavier Carmona Gonzalez (*tresorer*).

Vocals: Clara Eugenia Martínez Teva, Antonio García Menarguez, José Pérez Pérez, José Viudes Amorós, Begoña Movellán Quesada, Guzmán Fernández García.

IL·LUSTRACIONS

David Pareja Pérez

Disseny portada i contraportada: Enrique J. Matilla García
BALUARD. Anuari de l'Institut d'Estudis Guardamarencs, núm. 6

EDITA

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES
Carrer sant Pere, 9, 2n. 03140 – Guardamar del Segura
institut.estudis.guardamarencs@gmail.com

COL·LABOREN: Ajuntament de Guardamar, IAC Gil Albert i Academia Valenciana de la Llengua.

Dipòsit legal: A-590-2011. ISSN: 2174-5668

Disseny i maquetació: Víctor M. Cordón Almeida.
Imprimeix: Segarra Sánchez, SL – Polígon Vizcarra, nau 4 – Ctra. Dolores km 1,8 – 03207 Elx

ÍNDIX

Presentació

Josep Candela i Quesada..... 5

Semblança de l'il·lustrador

Jesús Aldeguer..... 7

COL·LABORACIONS DE RECERCA

Guardamar en el s. XVII a través de las visitas pastorales: iglesia, ermitas y cofradías

Martina Martínez López..... 11

El arte de la platería en Guardamar

Alejandro Cañestro Donoso..... 33

Manuel Tomé Palomar “el Morla”

José Viudes Amorós..... 53

Médicos entre *pandorgos* y *descamisados*.

Penalva, Giménez y el pueblo de Guardamar (1923-1947)

Ferran Gómez Albentosa..... 77

DIVULGACIÓ

Les dames ibèriques. Dos obres d'art del patrimoni guardamarenc

Feliciana Sala Sellés..... 119

El urbanismo antisísmico en la reconstrucción de Guardamar tras el terremoto de 1829

Esther Bertrán Galiana, Sergio García Doménech..... 129

COMENTARIS, ACTIVITATS I RESSENYES

Notes i comentaris sobre activitats de l'IEG i dels seus socis

Josep Candela i Quesada..... 139

Ressenya sobre “Llengua i identitat a Oriola en l’època foral” d’Antoni Mas i Miralles, Jesús Millán García-Varela i Brauli Montoya Abat, Oriola, 2015	
Miguel Felipe Hurtado Martínez.....	147
Ressenya sobre “Al-Azraq. El Cabdill andalusí que desafià Jaume I” de Josep-David Garrido i Valls, Paiporta, 2015	
Rafel Mompó Tormo.....	149
Ressenya sobre el nº 25 d’Alberri, Quadern d’Investigació del Centre d’Estudis Contestans, 2015	
Josep-Xavier Carmona Rodriguez.....	153
COM FER-SE SOCI.....	157
NORMES D’ENVIAMENT DE TREBALLS	159

LES DAMES IBÈRIQUES. DOS OBRES D'ART DEL PATRIMONI GUARDAMARENC

Feliciano SALA SELLÉS

Universitat d'Alacant

A la Biblioteca Municipal de Guardamar del Segura, el 10 de juny de 2015 vaig tindre el gust de donar una xarrada sobre *La Dama i el peveter ibèrics de Guardamar*, organitzada per l'Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d'Alacant dins del cicle *Descobreix una obra. Art en valor* i amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Guardamarenc i l'Associació Cultural la Gola de Guardamar, entitats associades a l'Espai Cultural Enric Valor. Aquest article és una transcripció de les idees expressades en la conferència i les il·lustracions estan estretes de les pantalles de la presentació. El cicle tractava de divulgar una selecció d'obres d'art conservades en diversos municipis de la província d'Alacant amb l'objectiu de gaudir del seu coneixement, entenent que conèixer és la millor manera de recuperar el patrimoni oblidat. En el cas de Guardamar, l'organització va proposar fer l'anàlisi del bust femení ibèric conegut com la Dama de Guardamar. Com que l'escultura ja és sobradament coneguda i ha estat objecte d'atenció en no poques publicacions i xarrades, a més de ser la peça central de l'exposició i cicle de conferències que el MARQ va organitzar el 2012 al Museu Arqueològic de Guardamar, em va semblar més oportú fer un exercici de comparació entre les dues representacions femenines del patrimoni antic guardamarenc: la Dama de Guardamar i el peveter de cap femení del santuari ibèric del Castell.

El bust de la Dama i el peveter de cap femení són al mateix temps obres d'art i objectes arqueològics i a ells ens podem apropar tant des de la història de l'art com des de l'arqueologia. Són unes disciplines històriques que comparteixen l'objecte d'estudi -les manifestacions materials de les societats antigues- i objectiu -el coneixement del processos culturals-, tot i que es diferencien en la metodologia de la recerca. Les manifestacions artístiques són, de fet, una de les fonts d'informació de l'Arqueologia i la Història de l'Art una de les ciències socials a les quals l'Arqueologia pot i deu acudir per a complementar o contrastar les dades arqueològiques quan, en el procés metodològic de la recerca, arriba el moment de convertir-les en dades històriques. En aquest punt és interessant recordar que el redescobriment del món clàssic es produeix a Roma al segle XVI quan, a continuació del descobriment del magnífic grup escultòric de Laocoonte i els seus fills un 15 de gener de 1506, els pintors i escultors del Renaixement prenen consciència de l'art -fonamentalment escultures- i l'arquitectura

romanes. I recordem també que l'anomenat pare de l'arqueologia, l'alemany Johann Joachin Winckelmann, rep aquesta consideració perquè en la seua obra *Història de l'art de l'antiguitat* (1764) va establir els principis generals bàsics per a l'ordenació cronològica de l'escultura grega i crea el concepte d'evolució estilística des de la fase arcaica fins a l'estil hel·lenístic, es a dir, comença a explicar l'obra d'art en el seu context històric. Així doncs, arqueologia i història de l'art mantenen una estreta relació i les farem servir alhora en aquesta dissertació sobre les dues dames ibèriques de Guardamar.

Començarem amb una breu presentació.

La Dama i el pebeter de cap femení del Castell de Guardamar

La Dama de Guardamar és un bust trobat a la necròpolis ibèrica del Cabeço Lucero durant la campanya d'excavacions de l'any 1987 portada a terme per un equip hispano-francès. Representa una dona jove coberta amb un mantell sobre una còfia. Ornada al cap amb dos rodets que li tapen les orelles i, potser, una diadema al front. Al pit porta tres collars amb granadures i penjolls. L'escultura està feta en pedra arenosa, molt probablement de les pedreres de la partida del Ferriol, a Elx, ja que és molt semblant a la pedra de la Dama d'Elx i de tot el conjunt d'escultures de l'Alcúdia. Va aparèixer trencada i fragmentada en la capa de terra superficial que cobria les tombes. Estava, per tant, fora del seu lloc original. La data probable es situa en el primer terç del segle IV aC.

El pebeter és un objecte de terracota fet amb motlle i forma part d'una producció artesanal seriada. Es representa un cap femení, de rostre arrodonit i trets facials poc marcats: la boca són dos plecs paral·lels; els ulls a penes estan definits per dues petites depressions; dalt del front, dos ocells enfrontats a un botó central. Aquest i altres peveters similars van ser trobats de forma casual als anys 80 del segle passat al Castell de Guardamar. Un parell d'anys

després, les excavacions de Lorenzo Abad descobriren nombrosos fragments de ceràmica ibèrica i de peveters del mateix tipus, la qual cosa va permetre considerar el jaciment ibèric del Castell com el santuari territorial del poblament ibèric del Baix Segura. Es un objecte per a la litúrgia religiosa i/o funerària i tothom admet que representa una divinitat femenina, ben probablement la deessa mare.

L'escultura i el peveter coincideixen en el tipus escultòric, el bust de ple volum, i la figuració es concentra en el cap i part superior del cos, ja que l'essencial són el rostre i els ornaments del personatge representat. Estan realitzades per a ser vistes únicament de front, tot i que es treballa el volum sencer. Els historiadors de l'art dirien que el punt de vista de ambdues peces es unifacial. Els arqueòlegs diríem que, ja des de l'època sumèria en el tercer mil·lenni aC, el punt de vista frontal propicia que el feligrès s'aproxime a la divinitat amb submissió i és una senyal de respecte. Des de la presentació de l'escultura de la Dama en alguns cercles científics s'enceta una polèmica a propòsit del tipus escultòric: era un bust o una figura dempeus?. En l'origen del debat estan, d'una banda, les circumstàncies de la troballa, recordem que va ser trobada en l'estrat superficial, fora del seu lloc original, trencada i incompleta; d'altra banda, l'opinió d'un grup d'investigadors que en aquells anys defenien que la Dama d'Elx podia ser una escultura en peu, com la Dama del Cerro de los Santos (Albacete), i que va ser trencada pel pit en el moment de la seua ocultació.

Proposta d'alguns investigadors
recollida en l'actual exposició del M.A.N.

Gran Dama del Cerro de los Santos
(Albacete) conservada en el M.A.N.

Bàsicament es feia una crítica a la restauració de la Dama de Guardamar argüint que s'havia buscat fer una còpia de la Dama d'Elx. Sent becària del Museu Arqueològic d'Alacant vaig tindre la sort d'ajudar al restaurador, Vicent Bernabeu, a registrar gràficament el procés de

neteja i comparació dels fragments, i puc afirmar objectivament que la Dama de Guardamar era realment com ha estat restaurada, un bust femení de ple volum. Per cert que, anys després d'aquesta polèmica, quan la Dama d'Elx va tornar temporalment a Elx l'any 2006, en el III Curs d'Arqueologia Il·licitana *La Dama d'Elx. Figura i símbol*, celebrat al Palau de Congressos d'Elx, els experts van confirmar que la base del bust presentava una talla tosca compatible amb una superfície de suport, es a dir, era veritablement un bust.

El tipus iconogràfic: bust femení

Cabezo Lucero

l'Alcúdia

l'Albufereta

Mantenim, per tant, que el tipus iconogràfic de la Dama de Guardamar era el mateix de la Dama d'Elx, el bust de ple volum, com també ho era el del bust femení en terracota trobat a la necròpolis ibèrica de l'Albufereta d'Alacant, exposat al Marq, que deu provenir dels tallers artesans púnics d'Eivissa per la gran semblança amb el conegut bust de la necròpolis de Puig d'es Molins.

El bust de l'Albufereta, com els bustos de l'Eivissa púnica, s'insereixen en una tradició artesanal de la Mediterrània central, on no són escassos els bustos de terracota, sempre femenins, tant a l'àmbit púnic com al grec.

Aquestes terracotes eren emprades com a exvots oferts a la divinitat en santuaris urbans i periurbans. Els bustos de la Dama de Guardamar i la Dama d'Elx responen a eixa tradició mediterrània. La diferència, i ací es troba la personalitat ibèrica, és que el iber prefereix la pedra al fang i dona ús a eixes imatges en el ritual funerari, no com a exvots en ofrenes religioses. El cas del peveter és diferent, com veurem de seguida.

Pel que fa a les qüestions tècniques, una i l'altra peça són el contrapunt. La Dama de Guardamar es fa amb pedra estreta de la pedrera i treballada amb les eines de percussió pròpies de l'escultor antic, mentre que el peveter es fa amb fang treballat amb motlles bivalves i després cuit en un forn especial. La Dama és art major i oficial, el peveter és art menor, popular y/o domèstic. Tanmateix, totes dues peces tindran un acabat final similar: s'aplica una imprimació d'algeps que tapa els porus de la pedra i la terracota i sobre ella s'apliquen colors vius

Cádiz

Cova d'es Culleram
Eivissa

Puig d'es Molins
Eivissa

ÀMBIT PÚNIC segle IV aC

Agrigento

Medma

Morgantina

ÀMBIT GREC segles V al III aC

amb el objecte de donar un alè de vida a la imatge. Per a fer-se una idea sobre l'aspecte real que presentarien la Dama i el peveter mostrem sengles recreacions de la Dama d'Elx i d'un peveter de la necròpolis ibèrica de l'Albufereta, fidels amb els restes de pigments conservats¹.

En la Dama d'Elx encara es poden apreciar els pigments amb instruments òptics. Les restes van ser analitzades per un equip de recerca multidisciplinar del CSIC i del MAN amb motiu dels preparatius per a l'estada de la Dama a Elx el 2006, amb la conclusió de que es van utilitzar blau egipci i roig cinabri, dos pigments antics clàssics, acabant així amb el debat sobre una hipotètica falsificació que tantes pàgines ha omplert. En el cas del peveter de l'Albufereta, tenim la descripció dels colors observats per Francisco Figueras Pacheco en el moment del

¹ Podem vore una compilació de totes les recreacions dels colors de la Dama d'Elx feta per Francisco Vives en <http://damaelche.blogspot.com.es/2007/07/la-policroma.html>.

Recreació de l'aspecte original de la Dama d'Elx a partir de les restes de pigments

Pebeter de la necròpolis de l'Albufereta
Proposta d'Enric Verdú

descobriments. A partir d'eixa descripció, Enric Verdú fa una proposta en la seua tesi doctoral, publicada pel Marq, que aportem ací gràcies a la bona disposició de l'autor.

Acostumats a contemplar la pedra nua, el blanc del marbre, resulta força estrany al ulls actuals veure les imatges antigues acolorides de manera tan viva, però per als antics era tot al contrari. I no només l'escultura, també l'espai dels frontons dels temples estaven estucats i pintats amb una policromia d'efecte exuberant. Després de passar per diversos i importants museus d'arqueologia europeus, el desembre de 2009 es va inaugurar al Museo Regional de Arqueología de Madrid l'exposició *El color de los dioses*, comissariada per la fundació Stiftung Archaeologie d'Alemanya. La mostra presentava reproduccions d'escultures en un marc expositiu de cornises de temples amb els seus colors originals recuperats gràcies a l'aplicació de tècniques analítiques modernes.

Una qüestió encara no resolta és a qui representen les dames ibèriques i qualsevol altra representació femenina com la dels peveters. El debat està entre si son representacions de divinitats o de dones amb un elevat estatus dins de la societat ibèrica, com ara les sacerdotesses. A falta dels testimonis escrits contemporanis que podrien aportar la solució, pel moment només tenim l'anàlisi dels elements col·locats al voltant del rostre i del pit que complementen la figuració femenina. És el que diem l'anàlisi dels atributs. Començarem pel la representació de cap femení dels peveters. Al descriure'l hem destacat l'existència de dos ocells enfrontats a un botó central sobre el cap, concretament en la base d'un tocat de forma circular que porta al cap anomenat kalathos. Tot i ser bastant esquemàtic, reconeixem aquest motiu en altres peveters de la necròpolis de l'Albufereta d'Alacant, de factura més realista, on a més dels ocells també hi trobem grans de raïm, espigues de blat i guirlandes de fulles i fruits sobre el cabell o en la base del tocat. Amb aquests atributs tothom accepta que la figuració femenina dels peveters representa una divinitat lligada als cicles agrícoles i a la fecunditat, que no pot

Restitució del pòrtic del Partenó

Portada del catàleg de l'exposició *El color de los dioses* amb el conegut arquer del frontó del temple de Afaia en Egina

ser altra que Demèter-Coré i/o Tànit. En aquest punt val a dir que els experts admeten que l'ús de peveters de cap femení a Cartago s'introdueix amb el culte a Demèter, importat pels púnics des de Sicília en el segle IV aC, i que amb el temps es fon amb el culte a Tànit. Demèter, Coré

Els atributs de les Dames

o Tànit venen a ser, en definitiva, la representació de la deessa mare, senyora de la natura, de la vida i de la mort, i per això el peveter té tant d'èxit entre els ibers contestans.

Pel que fa les dames ibèriques, entre elles la Dama de Guardamar, els seus atributs són més evidents: es tracta de dones adultes amb un semblant seriós, cap cobert i portadores de joies i ornaments. Aquesta imatge podria correspondre al retrat d'una dona de l'aristocràcia ibera i per això quasi des del mateix descobriment de la Dama d'Elx s'inicia un debat no resolt sobre la identitat de les dames. Són dones iberes pertanyents a una elit social, són sacerdotesses o són realment la representació de la deessa? El recent Treball Fi de Màster de la nostra alumna Patricia Rosell, on aborda aquest debat després d'un excel·lent anàlisi comparatiu entre la iconografia de la dona ibera i altres representacions femenines mediterrànies, arriba a conclusions prou convincents. Parteix de premisses certes, com ara la indumentària, que és un element amb una funció rellevant en la constitució d'un grup humà, ja que identifica la posició de l'individu en el si de la societat. Sens dubte la indumentària de les Dames tenia un significat que era reconegut pels ibers. També destaca el fet de portar tres collars amb granadures i penjolls que tenen connotacions apotropaiques, i que en altres punts de la Mediterrània s'associen tant a la divinitat com a la sacerdotessa que lidera el culte d'eixa divinitat. Patricia Rosell aporta exemples significatius, com ara la deessa Ishtar mencionada en textos mesopotàmics o els himnes homèrics que parlen sobre *Afrodita*, a través dels quals sabem que aquestes divinitats porten una gran quantitat de joies, entre les quals una bona varietat de collars, que reafirmen l'estatus diví. Aquesta jove investigadora opina que joies i indumentària, la falta d'indícis d'un sacerdocí femení en la cultura ibèrica i la influència de l'art grec amb la antropomorfització de les divinitats en escultures apunten a que les dames podrien ser representacions de divinitats.

Objectes per a la litúrgia i exvots

Tomba
L'Albufereta

Temple urbà
El Campello

Santuari territorial
Castell de Guardamar

Recordem només que les nostres imatges de marededeus també solen portar joieria i vestits de teixits luxosos.

S'espera que la resposta al debat vinga del rigorós anàlisi iconogràfic, però no podem oblidar l'ús que tenien aquestes peces arqueològiques. Pel que fa als peveters, des de sempre s'havia pensat que servien per cremar perfums o herbes aromàtiques, l'aroma dels quals sortiria pels petits forats de la part superior del tocat. En els darrers temps es pensa que els petits forats servirien més aïna per a mostrar espigues de blat primerenques ofertes a la deessa. En qualsevol cas, els peveters són objectes per a la litúrgia i per això apareixen en tombes com un objecte més dels aixovars funeraris i en llocs de culte, bé en estances domèstiques, bé en temples urbans i santuaris territorial.

En canvi, l'ús de les escultures de dames és més controvertit. La funció de la cavitat que té la Dama d'Elx a l'esquena va ser motiu de discussió ja des de 1897. Una de les hipòtesis era que la cavitat fora el receptacle de les restes òssies d'un difunt o difunta, es a dir, que l'escultura fos una urna cinerària. El debat ressorgí arran del descobriment de la Dama de Baza als anys 70, ja que aquesta portava les restes incinerades d'una dona ibera a una cavitat existent a la part dreta del seient.

Eren urnes cineràries

Tanmateix, va seguir com l'opció menys considerada i el descobriment de la Dama de Guardamar en fragments no ajudà a resoldre la qüestió. L'any 2011 s'han publicat els resultats dels anàlisis de micropartícules recuperades en els porus de la cavitat, que han estat identificats com fòsfor i calci d'origen ossi humà. Es confirma, per tant, que la cavitat contenia restes òssies incinerades i que la Dama d'Elx era una urna cinerària. A aquest punt les postures possibles són dues: hi haurà qui pense que la representació femenina correspon a la difunta i hi haurà també qui pense que és la representació de la divinitat protectora del difunt o difunta dipositat al receptacle.

Dien els excavadors de la necròpolis de Cabeço Lucero que l'escultura, la Dama inclosa, fou destruïda en el segle IV aC, probablement per un fenomen iconoclasta originat per convulsions socials, fet que s'ha documentat en altres necròpolis ibèriques. La destrucció no va afectar a la part soterrada de les tombes, no hi ha cap indicatiu de profanació. Si és així, la Dama no estaria soterrada, sinó formant part d'un monument funerari sobre el terra. Si fou una urna cinerària a la manera de la Dama d'Elx, o no, és un debat que s'enceta ací per a futures recerques.

PER A SABER-NE MÉS:

ARANEGUI, C., JODIN, A., LLOBREGAT, E., ROUILLARD, P. i UROZ, J. (1993): *La necrópolis ibèrica de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura, Alicante*. Madrid-Alicante.

https://books.google.es/books?id=wMNRtTGoIMYC&pg=PA8&lpg=PA8&dq=la+necropolis+d+e+cabezo+lucero&source=bl&ots=-ML4bCb9Fs&sig=jByWaOO5S5f1sTdlwaxRHZKe0XU&hl=es&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=la%20necropolis%20de%20cabezo%20lucero&f=false

ABAD CASAL, L. (2010): "Terracotas ibéricas del castillo de Guardamar", en *Guardamar del Segura. Arqueología y museo*, Fundación MARQ, Diputación de Alicante, Ayuntamiento de Guardamar del Segura, p. 122-133

https://www.academia.edu/11152156/Terracotas_ibéricas_del_Castillo_de_Guardamar_2006_Iberian_terracottas_of_the_Castle_of_Guardamar

LUXÁN, M. P., PRADA, J. L. y DORREGO, F., "Dama de Elche: Pigments, surface coating and stone of the sculpture", *Materials and structures*, 38, 2005, p. 419-424.

http://www.ietcc.csic.es/files/FilesRoge/Dama_1_Pigments_etc.pdf

---, "Human bone ashes found in the Dama de Elche (V-IV century B.C.) reveal its use as an ancient cinerary urn", *Journal of Cultural Heritage*, 2011,

<http://www.laalcudia.ua.es/archivos/Dama%20de%20Elche.pdf>

MARÍN CEBALLOS, M.C., "¿Tanit en España?", *Lucentum*, 6, 1987, p. 43-80.

<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/4441>

---, "Observaciones en torno a los pebeteros en forma de cabeza femenina", *El mundo púnico: religión, antropología y cultura material*, Actas II Congreso Internacional del Mundo Púnico (Cartagena, 6-9 de abril de 2000), 2004, p. 319-336.

http://www.um.es/cepoat/estudiosorientales/wpcontent/uploads/2014/08/Estudios_Orientales_n5_22.pdf

ROSELL GARRIDO, P. (2016): *¿Mujer o Diosa? Aproximación a una interpretatio de la figura femenina en la iconografía ibérica contestana*, Treball Fi de Màster inèdit defensat en la Universitat d'Alacant el 29 de setembre de 2016.

VERDU PARRA, E. (2015): *La necrópolis ibèrica de l'Albufereta (Alacant). Ritos y usos funerarios en un contexto de interacción cultural*, Serie Mayor, MARQ, Alicante.